
**EGZIL I HRVATSKA
ŽENSKA
AUTOBIOGRAFSKA
KNJIŽEVNOST 90-ih**

RENATA JAMBREŠIĆ KIRIN

Koliko je vidljivo hrvatska se književnost tradicionalno bolje nosila s opisanom teškoćom od drugih oblika spisateljskog rada. Zato je i moguće, bez imalo sarkazma, reći da je najviše valjanih socioloških ili politoloških uvida koji nam pomažu razumjeti događaje u hrvatskom društvu i zbilji zapisano u — hrvatskoj književnoj prozi. Je li to kompliment ili prigovor ne znamo posve točno.

Rogić 1997, 2

Pisanje u i o egzilu, o pripadanju i izopćenosti, o prisilnom i voljnom odmicanju od domovine kao teme i sudbine, u južnoslavenskim se književnostima suprotstavlja dominantnoj poetizaciji i narativizaciji etnički motiviranih osjećaja ponosa, privrženosti, lojalnosti (ili pak zazora) prema pojedinim krajevima i narodima. Tema odlaska, odiljanja, progonstva i napuštanja *rodne grude* posebno obiluje hrvatska kultura koja u svom, pučkom i artistskom izrazu, epskom i lirskom tonalitetu, od egzila čini povlašteno mjesto povijesne tragičnosti i njegove političke refleksije.¹ Marginalan status putopisne i memoarske literature, rijetkih misionarskih zapisa i životopisa ili pak avanturističko-fantastičnih trivijalnih žanrova dodatno naglašava izostanak (postponiranje) ishodišnih mjesta modernog romansiranja. Ksenofilija, avanturizam, osvajački duh, žudnja za novim krajevima, spoznajama i materijalnim dobrima, strast prosvjetljiva-

¹ Nakon iskustva takozvanih postmodernih jugoslavenskih ratova (o čemu je najviše pisao sociolog Stjepan Meštrović) i postmodernog nasilja nad ženama (što je eksplicirala Catharine MacKinnon) — koji su svojom nasilnom kartografijom presjekli mnoge spone međuetničkog povjerenja i međuljudske komunikacije, podigli nove zidove međunacionalnog nepovjerenja, optuživanja i predrasuda — za mnoge je iseljene, doseljene i raseljene osobe u Hrvatskoj dubinski poremećena esencijalistička ideologija vezivanja osviještenog nacionalnog identiteta uz kontinuitet prebivanja u određenom kraju i prostoru. Posljedice etničkih čišćenja i latentna interetnička netrpeljivost, sporazumna razmjena stanovništva i imovine, migracije prognanika iz ruralnih u urbane sredine, izbjeglička naselja, nova emigracija mladih i obrazovanih, akutni su kulturni fenomeni koji, paralelno uz nove teorije o (trans)nacionalizmu i dislociranim etnoprostorima, upozoravaju na drukčiju dinamiku suodnošenja prostora i kolektivnog identiteta, postojećih i pridošlih, matičnih i izmještenih zajednica.

nja, kultiviranja i discipliniranja sastavni su dio suvremenog kolektivnog iskustva kolonizatorskih nacija čemu je književno-publicistička produkcija uvelike pridonijela. Istodobno, riječ je o prijepornim točkama kulturalnog otpora, ali i fascinacije, na kojima se temelji kolektivna, homogenizirajuća identifikacija onih "prevarenih" od zajedničke europske povijesti, onih odavno koloniziranih "iznutra".

I dok je feministička kritika dekonstruirala rodno diskriminatornu logiku izrazito falocentrične proizvodnje kolonizatorske zapadnacentrične paradigme, rodno je demontiranje sociopolitičkih i kulturnih praksi odgajanja domoljubnih građana u južnoslavenskom povijesnom kontekstu složenije no što se naizgled čini. Osim transparentne patrijarhalne ideologije koja je inspirirala brojne stranice antropološke i sociološke literature, osim manje transparentne i manje istražene oslonjenosti nacionalističkih ideologija na južnoslavenskom prostoru na žensku lojalnost i žensko poimanje građanske i rodne emancipacije isključivo unutar nacionalnog kolektiva, postoji i složenija rodna logika simboličkog atribuiranja i simboličkog uključivanja, to jest isključivanja, iz nacionalnog korpusa ili lokalne zajednice. Naime, iz perspektive paternalistički nastrojene *majke domovine*, svaki je odlazak *domovinskih sinova* trajni gubitak, a svaki njihov kontakt sa stranim i nepoznatim mogući izvor kontaminacije, opa-

snog odnarođivanja, relativiziranja i slabljenja istinskog nacionalnog i moralnog bića pojedinca izloženog civilizacijskim porocima bez institucionalnih uporišta identiteta – obitelji, crkve i države. Unatoč sentimentalnoj slabosti slavenske duše prema "razmetnim" i izgubljenim sinovima, nacionalnoj državi koja tijelo i duh svojih građana smatra najpostojanijom fortifikacijskom tvorevinom zapadne kršćanske civilizacije, odnarođeni i kozmopolitski sinovi manje su vrijedni od patriotski osviještenih žena bez čijeg zdušnog sudioništva ni biološka ni duhovna obnova nacije nije moguća. Defanzivno-nacionalistički lokalpatriotski svjetonazor koji vjeruje u esencijalističku pupčanu vezu prostora i identiteta, obitelji i nacije, glavni je regenerator (kulturalno proizvedene – usp. Sklevicky; Papić 1983) svijesti o pozitivnim aspektima ženske povezanosti s prirodom, s korijenima, s

176

2 U simboličkoj imaginaciji nacionalne zajednice rodno je pozitivno obilježen prostor (*lijepa, drage i slatke*) slobode, a negativno prostor povijesnog nesvjesnog – tamo gdje caruje "tma i tmuša". Feminizirana predodžba o nepoznatljivom, neproničnom povijesnom kaosu (koji prati povijesna anamneza) preuveličava važnost iracionalnih kolektivnih postupaka i fatalistički determinizam te na taj način umanjuje važnost individualne odgovornosti i individualnog djelovanja povijesnih subjekata.

kulturnih tradicija i vrijednosti, pa je čitav odgojni i akulturacijski proces prožet kriptomatrijarhalnom etikom (Simić 1999). Kao alternativu prustovskoj potrazi za lokalitetima autentičnog iskustva unutar domoljubno-nostalgичne političke i književne retorike – kojoj se ispriječilo odrastanje, urbanizacija, globalizacija, ali i poratna kartografija opustošenih krajovalika – dominantna hrvatska kultura nudi samo bauk jugonostalgije, prokletstvo prognaništva i egzila te žudnju za Zapadom nove generacije “suvišnih ljudi”. Tek rijetki autori respektabilne veteranske proze imaju lucidnu sposobnost dekonstruiranja simboličkog žarišta ratničkog preustrojstva maskulinog identiteta, ukazujući pritom na ulogu medija i osobnu socijalizaciju kao presudnih čimbenika za njihovo priklanjanje “mitu o ratničkom iskustvu”. Tako će Ratko Cvetnić za one koji su se promptno odazvali zovu domovine autoironično reći – “mi, dječaci s prevelikim puškama, koji se prave važni pred svojom izubijanom majkom Domovinom” (1997, 72).³

IZGNANICE IZ NACIONALNOG KANONA

Egzil je i danas mnogima tuđina, ne-mjesto, stanje privremenosti i bespovijesnosti, izvorno mjesto kulturne nelagode koja izgnanika potiče na preispitivanje samorazumljivosti esencijali-

stičke filozofije, patrijarhalnog autoriteta i domoljubne samohvale. Povod je ovom eseju upravo problematiziranje tradicijom pothranjivane sklonosti matične kulturne sredine da (i suvremene) pisce koji polaze od egzila kao inspiracije i kao egzistencije prije ubroji u kategoriju “otpisanih” nego “kanoniziranih” književnika bez obzira što je u slučaju Dubravke Ugrešić, Slavenke Drakulić i Slobodana Šnajdera riječ o najprevođenijim i međunarodno respektiranim hrvatskim književnicima. Postojano prešućivanje spomenutih autorica i autora treba razumjeti ne kao privremeni eksces jedne autistične i konzervativne književne zajednice, već kao najbolju potvrdu postavke kako niz izvanestetskih kriterija ravna uspostavljanjem nacionalnog kanona koji u svakom razdoblju iznova dijeli podobne od nepodobnih autora, ozbiljne od rubnih žanrova, privilegirane od marginalnih tema i stilskih postupaka. U vrijeme kad zapadne akademske zajednice, pod pritiskom novoemancipiranih povijesnih subjekata, poduzimaju revizije “klasičnog” kanona iz vizure postkolonijalne i poststrukturalističke teorije, kulturalnih studija i feminističke kritike, hrvatska je stručna javnost zaokupljena revalorizacijom i “repatrijacijom” književnika iz dijaspore i političke emigracije te proizvodnjom autohtone kulturne miopije koja ne želi vidjeti ono što se nameće “izvana”, to

³ Isti autor, na drugom mjestu, primjećuje: “Pa ipak, kod toga se dobričina ne radi o pukom nedostatku povijesne svijesti, nego o ponešto izraženijem simptomu one opće slabosti koju je skrivio rat, pruživši, naoko paradoksalno, svima nama priliku za bijeg u djetinjstvo. Lehnerovi autići, pištolji u futroli, njegovi kaubojski i Indijanci, označeni plavim i crvenim šiframa na kartama u operativi, dio su zatvorenoga svijeta u koji se, najvjerojatnije nesvjesno, sklonio pred histeričnom svakodnevicom svoga civilnog života” (1997, 43).

jest ono što još izaziva nepovjerenje, podozri-
vost, kušnju opredjeljivanja i argumentiranja
"neutralnih znanstvenika".⁴

Dok su pojedini predstavnici kako
starijeg tako i novijeg hrvatskog autobiograf-
skog, testimonijalnog i putopisnog diskursa do-
živjeli nedavnu književnopovijesnu valorizaciju
(Brešić 1996, 1997) i književnoteorijsko pre-
vrednovanje (Zlatar 1998, Duda 1998), najno-
vija "neodisidentska", mahom autobiografsko-
esejistička, proza istaknutih hrvatskih autorica
fenomen je čiji kulturološki odjek, ideološki
naboj i intergeneričke literarne spona tek treba
iščitati u kontekstu radikalnih promjena soci-
jalnog i kulturnog pejzaža devedesetih (Jambre-
šić Kirin 1999). Premda i druga razdoblja sa

svojom ušutkanom "ljepšom polovicom" knji-
ževne proizvodnje vane za ginokritikom i femi-
nističkom revizijom kanona (Čale Feldman
1999), upravo je hrvatska ženska proza devede-
setih – koja se, prema riječima Andreje Zlatar,
morala mjeriti s oporim "dokumentima vreme-
na u vrijeme dokumenata" – zahvalno područje
ovakve analize koje je samo djelomice osvjetlje-
no (Čale Feldman 1996; Lukić 1996, Crnković
1999).⁵ Između objavljivanja dviju nezaobila-
znih interdisciplinarnih studija – Mirne Velčić
Otisak priče, intertekstualno proučavanje autobiografije
(1991) i Andreje Zlatar *Autobiografija u Hrvatskoj*
(1998) – hrvatska društvena i kulturološka sce-
na radikalno se promijenila i doživjela pravo za-
sićenje autobiografskom produkcijom često

4 Ovdje se neću baviti razlozima recentnog smanjivanja teorijsko-kritičkog interesa za "neodisidentsku" (ali i "žensku prozu" osamdesetih) u usporedbi s interesom za novopovijesni roman, a u kontekstu rasprava o postmodernizmu u hrvatskoj književnosti. Usporedit ću uzgred programe dvaju dosad održanih Hrvatskih slavističkih kongresa, pulskog i osječčkog, koji nude možda ne reprezentativni, ali svakako najobuhvatniji sastav domaćih književnih znanstvenika i filologa. Tako su na prvom kongresu (Pula, 19.-23. rujna 1995) u okviru sekcije o hrvatskoj postmodernoj problematici, "ženskoj prozi" bila posvećena dva referata nasuprot pet o *novopovijesnom* romanu. U Osijeku (14.-18. rujna 1999), od dvanaest prijavljenih referata koji su se s različitim aspektima doticali djela i fenomena domaće postmoderne, samo je jedan uzimao u obzir i tekstove spomenutih autorica.

5 Chester i Forrester (1996) smatraju da je feministička teorija produktivna za razumijevanje slavenskih književnosti i njima pripadnih kulturno-kritičkih refleksija koje su književnost uvijek tumačile iz i naspram njezina povijesnog, političkog, društvenog, religijskog, klasnog, etničkog konteksta. A jedna od najvažnijih odlika sociopolitičke tranzicije jest promjena odnosa prema društvenom potencijalu i simboličkom kapitalu žene: "U narodima koji se sada vide ugroženima dekadentnom zapadnom kulturom, unutrašnjim ekonomskim kolapsom ili vojnom agresijom, žene su prisiljene da obnašaju svoju patriotsku dužnost, da se etnički i nacionalno, a ne rodno, identificiraju, da prihvate ili stvore ženstvo koje je duboko ograničeno i koje ograničava ali koje je u svakom slučaju u sazvučju s lokalnom tradicijom" (Chester i Forrester 1996: XI).

jednim imenom nazivanom "hrvatsko ratno pismo". Tek nakon njezine metodološki sustavne je analize moći ćemo ocijeniti vrijednost i primjenjivost različitih teorijsko-interpretativnih modela u problematiziranju autobiografskog diskursa koje su prikupile ili same ponudile navedene hrvatske teoretičarke.

AKTUALNOST FEMINISTIČKE TEORIJE

179 Feministička je teorijska perspektiva u ovakvom poduhvatu korisna iz više razloga. Prvo, ona pokušava objasniti "kako i zašto je binarna polarizacija kulture, književnosti ili književnog teksta konstruirana" (Chester i Foresster 1996: XIII), pa u tom smislu i sklonost manihejskom doživljaju i prikazu ratne zbilje s jasno odijeljenim i rodno obilježenim praksama prorade iskustva. Drugo, ona nam pomaže razumjeti zašto se žene koje u prijelomnim razdobljima egzistencijalne ugroženosti pojedinaca i skupina podrivaju poželjne ženske rodne atribute (solidarnost, samozatajnost, izdržljivost, submisivnost) a ističu kvalitete ženskog buntovništva, kiničkog opiranja i ironiziranja autoriteta, ali i akademskog cinizma (Sloterdijk 1992), ne pristajući pritom niti na ratničke vrijednosti, ni na verbalno nasilje, uvijek spremno optužuju za nečasne namjere i ideološki suspektne radote. Najčešće je riječ o intelektualkama koje dekonstruiraju "simbolizacijski pakt" prema kojem ženski rodni identitet bitno određuje njezina (pro)kreativna i emocionalna sposobnost da od nekog prebivališta učini dom, a od "ulaska u jezik" pristupnicu svijetu po mjeri domovine, intelektualke koje ne žele izboreno pravo na "vlastitu sobu" u matičnoj kulturi žr-

tovati za povratak na patrijarhalno ognjište. Prema Juliji Kristevoj, žena intelektualac je u odnosu na svoj društveni i politički položaj vječni disident, "prognanik u odnosu na moć" i prema tome uvijek "neobična, nadnaravna, demonska, vještica". Otuda izvire i aktualnost feminističke ideologije i politike koja se uvijek iznova, s novim argumentima i osobnim zalaganjem aktivistkinja, suprotstavlja političkim tradicijama i recentnim ideologijama u kombinaciji sa sve složenijim socioekonomskim prilikama. Jer što je opća razina društvenog prosperiteta i političkih sloboda niža, to su veći izgledi za uspjeh nacionalističkih politika – bez obzira na njihov agresivni ili defanzivni karakter – koji apeliraju na majčinske zaštitničko-obrambene instinkte kojima je blizak ideal žrtvovanja i posvećenost borbi za svakodnevno preživljavanje, te na kraju postaju glavni oslonac militarističko-totalitarnih režima (Papić 1999).

Naravno, u kontekstu obrambenog rata koji je ujedno i borba za nacionalnu državu, nema, naizgled, ništa prirodnijeg od poziva na zbijanje vlastitih redova, na buđenje nacionalnog ponosa te osjećaja lojalnosti i solidarnosti, pri čemu se vlastite moralne norme i osobna uvjerenja prvi žrtvuju interesima kolektiva. Središte moralnog koda ugrožene i raseljene zajednice ponovno postaje patrijarhalno "kućno ognjište", taj zamišljeni prostor sigurnosti, utjehe, majčinske empatije, unutar kojeg svaki nesretnik, prognanik, disident ili prijestupnik može osjetiti toplinu kolektivnog, ali ekskluzivno etničkog, zajedništva. U tom smislu svako preusmjerenje pozornosti s frontovske zbilje gdje se *kroji naša sudbina* na pozadinske me-

hanizme njezine medijske prezentacije i političke interpretacije uvjerenom se domoljubu prikazuje kao kvislinška rabota najgore vrste. U hrvatskom slučaju, upravo na ovom mjestu svakodnevne ratne proizvodnje stereotipa o izdaji, žrtvi i domovinskoj dužnosti možemo prepoznati plodno čvorište rodnog preslagivanja vrijednosti, simbola i kulturnih praksi koje obilježuje i sadašnje poratno stanje. Naime, hrvatske su novinarka odigrale ključnu ulogu u realizaciji “medijskog rata”, kao što su žene općenito zdušno vodile domoljubnu “pozadinu” angaži-

rajući se na poslovima humanitarno-socijalnog zbrinjavanja prognanika i izbjeglica te predvođeci brojne nevladine udruge (od udruga političkih zatvorenika iz socijalističkog razdoblja do brojnih udruga prognanika, ratnih udovica, civilnih žrtava rata, populacijskog pokreta i dr.). Stoga je upitno kulturalne strategije prevladavanja ratnog stanja i negiranja ratničkih vrijednosti poistovjetiti s “tipično” ženskim privatnim i javnim *grassroots* angažmanom oko normalizacije društvenih i interetničkih odnosa.⁶ Usprkos činjenici o “prljavom karakteru” suvre-

6 Naravno, nije nam cilj niti umanjiti nespornu zaslugu mnogih aktivistkinja i zagovarateljica nenasilnog rješavanja sukoba. Upravo su žene političari u Hrvatskoj bile u većem broju angažirane na državnim poslovima mirne reintegracije, npr. Vesna Škare Ožbolt je bila vrlo uspješna voditeljica predsjednikova *Nacionalnog odbora za provedbu programa uspostavljanja povjerenja, ubrzavanje povratka i normalizaciju života na ratom stradalom području*. Voditeljica Odjela za društvene djelatnosti u gradskoj upravi Vukovara Antonija Kukuljica u svojoj knjizi memoarskih zapisa *Ključ od mesa* objašnjava zašto su žene dobile čak 24 mjesta od 43 djelatnika u gradskoj upravi Vukovara, uz brojne druge funkcije u kulturnim, obrazovnim i medicinskim ustanovama. Ona smatra da je Vukovar i prije rata ima relativno visok standard s razvijenim gospodarskim, društvenim i kulturnim životom u kojem su obrazovane žene nalazile svoje ravnopravno mjesto. O ženskom umijeću pregovaranja prilikom uspostavljanja zajedničke gradske uprave u Vukovaru u lipnju 1997. godine ona piše: “U svim su delegacijama bile pretežno žene. I našim i njihovim. To što su žene činile delegacije nije me čudilo. (...) Stranci uvijek na čelu stola, a jedni prekoputa drugih, licem u lice, MI i ONI. Problem pogleda. (...) Razgovori su uvijek trajali dugo, često s prekidima. Ponekad smo i sami osjećali kako lutamo gotovo bez smjera. Bezbroy dilema. (...) Shvatili smo: oko nekih se pitanja nikada nećemo složiti. Treba tražiti ona gotovo nevidljiva mjesta gdje se koliko-toliko možemo složiti. Želim reći kako žene imaju izgrađen instinkt koji slijede i koji je većinom pouzdan. Nakon vremenskog odmaka od 16 mjeseci usuđujem se zaključiti sljedeće: a) U najdelikatnijim trenucima ženu krasi odgovornost, požrtvornost te upornost kojom obavlja svoju zadaću; b) Žene su praktične, ne ostaju na riječima ili frazama. Odmah razmišljaju kako provesti dogovoreno ili zaključeno; c) I treće. Pokazivanje osjećaja kod žene se doživljava kao slabost, a kod muškaraca kao izraz čovječnosti.” (Kukuljica 2000: 50-51)

menih ratova u kojima nisu pošteđeni civili, moramo imati na umu da su ratnom nasilju ipak u većoj mjeri izloženi muškarci – direktno u vojnim postrojbama i borbenim okršajima te indirektno, nakon rata, kad teže podnose traumatičnu transformaciju ratničkog u mirnodopski sustav vrijednosti. Sociološka i antropološka literatura također ističu veću adaptibilnost i bržu akulturaciju žena izbjeglica u zapadnim društvima, posebice kad je riječ o ženama i muškarcima žrtvama torture.

S druge strane, pet je hrvatskih intelektualki ostalo obilježeno stigmom javnog ostracizma i folklorom rodnog defamiranja, premda je većina njihovih kritičkih glasova protiv nacionalizma i militarizma u vlastitoj sredini, te većina argumenata protiv vlasti HDZ-a s vremenom postala opće mjesto političkog otpora i dovela do smjene vlasti u siječnju 2000. godine. Dok su elementi ideološke diskvalifikacije u pragmi političkog života lako zamjenjivi i transplantibilni, sastavnice roдно motivirane javne stigmatizacije “nepoćudnih žena” daleko su rezistentnije, posebice kad se dotiču osjetljive matrice posvajanja i dodjeljivanja žrtvoslovnog identi-

teta. Pravi povod za stigmatizaciju i bilo je, zapravo, “nečastivo” prisvajanje domoljubnog diskursa o nevinosti žrtvi “neutemeljenim i preuveličanim optužbama” o vlastitoj ugroženosti i kulturnoj izopćenosti. Posezanje za, po mišljenju mnogih, neprimjerenom identifikacijom s ulogom žrtve (matične kulturno-akademske zajednice) bilo je neoprostivo za zajednicu kojoj je žrtvoslovna paradigma bila temelj izgradnje novog kolektivnog nacionalnog identiteta.⁷ Časopis *Globus* platio je doduše sudsku odštetu napadnutim intelektualkama, ali nitko od novinara i znanstvenika, među kojima je najprozivaniji bio Slaven Letica, nije smatrao da se bilo kome treba javno ispričati. To je samo dokaz da se i poratno hrvatsko društvo ne može tako lako osloboditi tradicijske kulturne matrice koja obiluje rodnim stereotipima i roдно figuriranim imaginarijem posvaćko-difamirajućeg ostracizma u koji se suvremene, konkretne žene uvijek lako i iznova “uklope”. I u liberalnoj demokraciji hrvatski su građani skloni u oblicima ženske kulture otpora i javne kritike prepoznavati skandalizirajuće, opscene i moralno suspektne elemente – javno izlaganje vlastitog mišljenja kod žena je uvijek potencijalni

7 Dominantna predodžba domovine kao majke koja unatoč zaštitničkoj ulozi domovinskih sinova (slobodoljubivih i istinoljubivih branitelja) još jednom biva “tragično izložena”, “oskrnavljena i izranjavana”, “raspeta”, “bespomoćna žrtva”, imala je velik utjecaj i na oblikovanje grupnih ženskih identiteta na ideološki suprotstavljenim polovima: “Žene su se istodobno pojavile unutar obiju, posve oprečnih pozicija: jedne koja crpi legitimitet identitetskog mjesta iz ‘žrtve’, legitimirajući time privid vlastite moći u kontekstu ratn(ičk)ih fiksnih moći, i druge koja legitimitet svog mjesta gradi na osvješćivanju stvarnih i prezentacijskih modela žrtve i izlasku iz nje. Stoga, primjerice, iskaz ‘Mi, žene’, u govornom činu *Bedema ljubavi* (organizacije majki koja je rabeći ‘sliku majke žrtve’ davala ‘glas’ ideologijskoj majci ‘državi žrtvi’), ili pak ‘Mi, žene’ u iskazu aktivistkinja *Antiratne kampanje*, primjeri su posve različitih autoreferencijalnih diskursa” (Kašić 1999: 16).

“skandal tijela u govoru” za razliku od svakodnevnih mimikrije trača. Kao što je i u slučajevima muškog posezanja za nasiljem (i zločinom) zajednica sklona tražiti olakšavajuće okolnosti i psihološki koherentne motive. Da o pojavama masovnog poistovjećivanja s hrvatskim generalom osumnjičenim za ratne zločine i ne govorimo.⁸

MEANDRI AUTOBIOGRAFSKE ŽENSKÉ POETIKE

[Ž]ene [su] umarširale s okrajaka priče zahtijevajući da budu uključene i njihove tragedije, povijesti i komedije, primoravajući me da pripovijedanje razvedem u svakojake zamršene vijuge e da bi se na kraju moj “muški” zaplet, da tako kažem, prelomio kroz prizmu svojega naličja, svoje “ženske” strane. Sad shvaćam da su žene točno znale što hoće –

njihove priče objašnjavaju, čak u sebe podvode priče muškaraca. (...) Tako se ispostavilo da su moj “muški” i moj “ženski” zaplet naposljetku ista priča.

Salman Rushdie, *Sram*, 1983.

Unutar ženske priče o postjugoslavenskom izbjeglištvu egzil figurira kao stanje potencirane etičke odgovornosti i političke zrelosti, kao moralni izazov preispitivanja osobnih i kolektivnih odrednica vlastitog identiteta, odnosa intelektualnog angažmana i umjetničkog stvaranja, kao i odnosa političkog i kulturnog kapitala država nasljednica bivše Jugoslavije prema zauvijek izgubljenom simboličkom i egzistencijalnom kapitalu pohranjenom u sjećanju svih onih koji su jednom nastanjivali jugoslavensku *Atlantidu*.⁹ Disidentska i migrantska ženska autodijegeza devedesetih se jasno oblikuje kao

182

⁸ Upravo je zato iznimno važno što je hrvatski pravni sustav počeo procesuirati zločine pripadnika hrvatske vojske. No, možda je sociološki još važnija nedavna izjava šefa zagrebačke policije koji smatra da država treba “krenuti putem feminizma” kako bi spriječila “divljanje” i stala na kraj onima koji svakodnevni život nacije remete sve češćim terorističkim nasiljem. A to znači ne samo da je država spremna u potpunosti preuzeti monopol nad nasiljem, već i da će osuđivati nasilje u svakom obliku i na svakom koraku.

⁹ Izbor autobiografskog modusa – kao naizgled otvorenog prostora beskonačnih mogućnosti iskušavanja i nadilaženja diskurzivnih granica, pripovjednih tehnika, autoreferencijalnih učinaka – treba promatrati u svjetlu činjenice da su upravo autobiografski oblici (pisma, dnevnici, memoari) inkorporirani u roman bili žanrovski legitimna povijesna pristupnica (povlaštenih) žena u javni diskurs i da su nudili mogućnost ženi da iznalaženjem mimikrijskih, subkulturnih i ironijskih tekstualnih strategija kompenzira uskratru prava na javnu riječ i slobodno umjetničko izražavanje. Ili kako je to sažeto opisala feministička teoretičarka književnosti J. Mitchell: “Grubo govoreći, roman započinje autobiografijama koje su pisale žene u 17. stoljeću. Postoji nekoliko poznatih muškaraca romanopisaca, ali većinu ranih romana napisao je veliki broj žena. Ti su pisci pokušavali stvoriti ono što kritičari danas nazivaju ‘subjektom u procesu’. Ono što su oni zapravo

protuglas i protuzaplet tipične muške “egzilantske hagiografije” koja je isticala dvostruku stigmatu “odmetnutog” hrvatskog intelektualca u tuđini – njegovu (po)ratnu traumu političkog gubitnika i njegovu napornu borbu za održanje “kulture vidljivosti” u stranom svijetu. Ona ne žali zbog “izgubljenoga ‘predmeta’ književnosti” unutar svojevrsnog “književnog (st)ratišta”, niti je brine žanrovsko zamučivanje unutar “opće hrvatske tekstualnosti” (Mandić 1998). Bez obzira na brojne razlike u navlastitim literarnim idiomima, postmoderna ženska dionica hrvatske priče o prisilnom i voljnom, o vanjskom i unutrašnjem egzilu, zadobila je pozornost internacionalne akademske i šire kulturne javnosti zato što je uvjerljivije, etnografski živopisnije i ljudski iskrenije od većine socioloških i politoloških studija pomogla “razumjeti događaje u hrvatskom društvu i zbilji”

devedesetih. No, ostaje Rogićeva primjedba “je li to kompliment ili prigovor” (1997, 2) dotičnoj književnosti.¹⁰

Žanrovska hibridnost, esejizam, autobiografski ispovjedni ton, politički komentari i brojni citati iz književne i testimonijalne građe – posebice u djelima *Kultura laži* (1996) i *The Museum of Unconditional Surrender* (1998) Dubravke Ugrešić, *Jugoslavischer Salat* (1993) Rade Iveković (koje još nisu prevedene), zatim naslovima *Kako smo preživjeli* (1997) i *Kao da me nema* (1999) Slavenske Drakulić, ili pak u knjigama *Marija Czestochowska još uvijek roni suze* (1997), *Canzone di guerra* (1998) i *Totenwände* (2000) Daše Drndić – odlike su ove literature koja pokazuje kako je teško prikazati iznuđeni egzil u postmodernoj “drami neautentičnosti” u kojoj “disident više nije disident, egzil više nije egzil, čak ni zbilja više nije TA zbilja” (Ugrešić 1996: 177). Stoga se postmoderna poe-

pokušavali je stvoriti povijest u stanju promjene, promjene u kojoj su se one osjećale dijelom procesa postajanja ženama unutar novoga buržoaskoga društva. Pisale su romane kako bi opisale taj proces – romane u kojima bi se govorilo: 'Evo nas, žena. Zašto mi živimo? Tko smo mi? Kućni život, poznanstva, intimnosti, priče...' (...) Ja mislim da je to upravo ono što predstavlja roman; ne vjerujem da postoji takvo što kao što je žensko pisanje, 'ženski glas'. Postoji glas histerične osobe koji je muževni jezik žene (mora se govoriti 'muževno' u falocentričnom svijetu) koji govori o ženskom iskustvu. To je istovremeno i odbijanje ženskoga svijeta od strane žene romanopisice – ona je, ipak, romanopisac – a njena konstrukcija iz svijeta muškarca o svijetu žene. On se odnosi na oboje” (1998, 253-4).

10 I dok je jedna engleska kritičarka pišući o knjizi *Kultura laži* Dubravke Ugrešić napisala da bi ova knjiga trebala ući u obavezni program škotskih škola jer upozorava na opasnosti političkih programa o nacionalnom osamostaljivanju, Preradovićev *Putnik* i Kranjčevićev *Iseljenik* još su reprezentativni školski predlošci za analizu problematike egzila evocirajući prošlostoljetni duhovni obzor unutar kojeg je iseljenik, “hrvatski Odisej”, nužno muškarac i nužno “upućenik u propast” – siromašni dobričan ili intelektualac naivac koji se ne može osloboditi mitskog paradoksa o domovinskom raju i prokletstvu domaje.

tika fragmentacije, citatnosti, ironizacije i stalnog prepletanja dokumentarnoga i fikcionalnoga, osobnoga i nadosobnoga udružuje s neiscrpivim "autobiografskim impulsom" pisanja i njegovim retoričkim strategijama podriivanja, usmjeravanja i nijekanja nadzora nad vlastitim i tuđim glasovima o iskustvu egzila. Postmoderno filozofsko, historiografsko i književnoumjetničko kompromitiranje "realističkih" strategija predstavljanja nespornih činjenica i neupitnih vrijednosti artikulira se kod Ugrešićeve kao otpor domaćoj "kulturi laži", prostoru inhibiranom ratnom propagandom, ali i balkanističkim predrasudama bremenitom inozemnom metropolskom diskursu angažiranog humanitarizma. Romanesknno kombiniranje fikcionalnog i dokumentarnog, autobiografskog i historiografskog prema mišljenju L. Hutcheon, konstitutivno je obilježje postmodernističke historiografske fikcije koje pridonosi njezinom "destabilizirajućem, uznemirujućem učinku".

Knjige objavljene devedesetih predstavljaju daljnji pomak prema brisanju granica fikcionalne i dokumentarističke naracije, publicističke i "umjetničke proze", autobiografskih zapisa, osobnih svjedočenja, priča i eseja. Stoga možemo govoriti o legitimnom nasljeđivanju eksperimentiranja žanrovskom polivalentnošću pripovijedanja u prvom licu, koje su u hrvatskoj prozi osamdesetih također predvodile

spisateljice. Ako je tada feministička misao dobila svoje relevantne teorijske i književne glasove, tek se devedesetih, zbog ratnim zbivanjima zaoštrenih militantnih i pacifističkih, nacionalističkih i nadnacionalnih, konzervativnih i liberalnih svjetonazora javlja plodotvoran feministički aktivizam "odozdo" – širenjem "grassroots" ženskih nevladinih udruga, akcija i projekata. Autorice poput D. Ugrešić i R. Iveković – koje niječu svoju pripadnost (isključivo) hrvatskom kulturnom prostoru te egzil smatraju svojom novom duhovnom domovinom – sigurno mnogo duguju feminizmu naklonoj intelektualnoj zagrebačkoj sceni osamdesetih. Jer riječ je o poticajnoj atmosferi unutar koje se umjetnički produktivno eksperimentiralo *ženskim pismom* kao modalitetom narativnog iskazivanja nelagode koju je u domaćoj urbanoj kulturi osjećala intelektualka razapeta između patrijarhalnih, malograđanskih i egalitarističkih vrijednosti.¹¹ Zajednički nazivnik ove samosvjesne ženske proze bila je metanarativna pripovjedna svijest ostvarena u (pseudo)autobiografskom kodu:

[...] ne samo zato što su ova djela fokusirana na ženske likove niti što daju posebnu žensku poziciju, ono što ih razlikuje od drugih proznih djela usredotočenih na žene jest [...] kvaliteta njihove ženske samosvijesti. (Lukić 1996: 227)

¹¹ *Žensko pismo* kao odrednica ujednačavanja teško da pokriva vrlo raznorodne autorske poetike i rukopise koji nisu naglašavali binarnu zaoštrenost lokalno-kulturalno konstruiranih spolnih oznaka i vrijednosti, već su se doticali širokog kruga feminističkih tema i problema kao što su recikliranje ženskih stereotipa unutar medijske kulture (D. Ugrešić), odnos majke i kćeri, tijela i ideologije (S. Drakulić, R. Iveković), migrantske ženske sudbine (I. Vrkljan, Neda Miranda Blažević), kulturno nasljeđe građanskog patrijarhalizma (Željka Čorak, I. Vrkljan).

U svakom slučaju postmoderni hibridni spoj različitih autobiografskih diskursa (Blažević 1989, Ugrešić 1998, Drndić 1997), proze, eseja i “rječnika male povijesti” (Ugrešić 1993, 1996), priče i reportaže (Drakulić 1997)¹² povezuje promišljanje ženskog doživljaja ekstremnog nasilja i izgnanstva te odabiranje “iščašene” vizure istočnoeuropskog promatrača u tipičnom muškom zapadnocičnom prosvjetiteljsko-otkrivačkom žanru putopisa po Balkanu koji su masovno proizvodili zapadni diplomati, humanitarni djelatnici i novinari.

Tako će se I. Vrkljan i u svojim proznim zapisima iz devedesetih prikloniti onim teoretičarkama koje smatraju da je pisana autobiografija tipični zapadnocični žanr u “dosluhu sa stvaranjem prosvjetiteljskog kulturnog mita” o nadmoćnoj individualnosti, pa njezino mjesto treba relativizirati i preispisati “među drugim načinima pričanja životnih priča, i usmenih i pisanih, [...] koje treba uključiti u izgrađivanje i razgrađivanje autobiografskog subjekta u globalnom okruženju” (S. Smith i J. Watson, cit. pr. Novikova 1998: 157).¹³ Ona će već u

12 Među prvima problem referencijalne i generičke ambivalentnosti teksta koji je *mélange* eseja, romana i putopisa u kombinaciji s drugim autobiografskim oblicima (dnevnički zapis, pisma, odlomci tuđih djela) – tako karakterističan za posljednje knjige D. Ugrešić – razriješla je N. M. Blažević (1989) eksplicitnom “žanrovskom klauzulom”, podnaslovom “roman”. Jer, kao što nas podsjeća Derrida, oznaka roman bi trebala biti na neki način obilježena “čak i kada se ne pojavljuje onako kako se pojavljuje u francuskim i njemačkim tekstovima, u eksplicitnu obliku oznake u podnaslovu, i čak ako se ne pokazuje varljivom ili ironičnom. Ta oznaka nije romaneskna, ona ne sudjeluje ni u cjelini ni u dijelu korpusa čiji naziv ipak pruža. (...) No, taj osebujan topos smješta unutar i izvan djela te uz njegovu granicu, jedno uključenje i isključenje s obzirom na žanr uopće” (Derrida 1988, 136).

13 Feminističke interpretacije autobiografije ističu da je rodna specifičnost pripovjednog subjekta (koji je i objekt pripovijedanja) u ovom žanru izrazitija i lakše uočljiva nego u drugim oblicima književnog diskursa, a da bi naglasila specifičnost ženske autobiografije američka teoretičarka Donna Stanton predložila je naziv “autoginografija” (usp. Novikova 1998). Međutim, zagovaranje zasebne poetike ženskih autobiografija problematično je jer se inzistira na univerzalizmu kategorije roda i rodnog iskustva koji nadilazi važne kulturne, socijalne, iskustvene i stilske razlike među vremenski i prostorno različitim pojedinačnim izdancima ovog vitalnog žanra. Zbog fluktuirajućih diskurzivnih svjetova suvremene proze, kulturalno obilježenih modela samopredstavljanja i stalno promjenjivih sustava vrijednosti nezahvalno je raditi liste razlikovnih obilježja muških i ženskih izdanaka autobiografskog pisma. Međutim, nedvojbena je povezanost društvenih praksi konstruiranja ženstva i književnih načina uspostavljanja, to jest ponovnog osvajanja ženskog jastva kroz samospoznaju (Novikova 1998: 156-59).

svojim prozama *Marina ili o biografiji i Berlinski rukopis* eksperimentirati s biografskom prozom, iskušavati mogući oblik *kolektivne biografije* – “arheologiju svakodnevice” (1988: 62) te pokušati paralelno zrcaliti sporna mjesta uspostavljanja vlastitog identiteta u “gastarbajterskim” životnim pričama običnih žena te umjetničkim i književnim djelima onih žena koje su se borile protiv predrasuda svog vremena i svoje okoline. Međutim, to ne znači da će njezino djelo biti bliže etnografskim prikazima usmene povijesti žena ili biografskim studijama, već će se udio onog imanentno literarnog u ovakvom (auto)biografskom odmjerenju, preslagivanju i razaznavanju vlastite osobnosti u odnosu na druge ljude i društveni kontekst vremena predstaviti kao protest kako protiv znanstvene tako i medijske tehničko-dokumentarističke registracije stvarnosti koja ljudima ne može pružiti empatijski osjećaj za patnje i potrebe drugih:

Pobuna protiv stvarnosti tako zabilježene. Protiv dokumenta. Jer u njem ne postoji ništa od onog što jest i što je bilo. Sačuvana je samo ukočenost, samo ritual [...] Plašila sam se da bi se i moj sprovod mogao tako promatrati. (Vrkljan 1991: 20)

HEIMWEH, FERNWEH

I NOVO OTKRIVANJE DOMOVINE

Pitanje koje se nameće već pri najpovršnijoj usporedbi prijeratne i ratom kontekstualizirane proze hrvatskih književnica, posebice S. Drakulić i D. Ugrešić, jest potpun nedostatak političnosti u njihovoj književnosti pisanoj se-

damdesetih i osamdesetih godina. Isto pitanje postavili su i studenti Gordane Crnković, profesorice književnosti na Sveučilištu Washington:

Kako to da autobiografije Vrkljanove, humoristična proza Ugrešićeve ili romani Drakulićeve nisu tematizirali narastajuću političku krizu u Jugoslaviji, krizu koja je naposljetku dovela do rata? [...] Kako su mogle ostati tako apolitične u svom radu ili pak bavljenje politikom ostaviti za druge aspekte svojih života, kako je to učinila S. Drakulić kao angažirana novinarka? (1999, 239-40)

Kod S. Drakulić, dakle, nalazimo jasnu podjelu između feministički angažiranog publicističko-novinarskog rada i fikcionalne proze, kod I. Vrkljan svijest o višestrukoj marginaliziranosti neobrazovanih ekonomskih migranata, a kod R. Iveković i N. M. Blažević eksplicitno tematiziranje diskriminiranosti žene u obitelji i društvu te motiviranje njezine žudnje za kozmopolitskim okruženjem. Sve dosad nabrojene autorice otkrile su ponešto o paradoksalnoj svakodnevicu socijalističke žene kojoj su mediji nametali zapadne standarde ljepote, uspješnosti, seksualne privlačnosti, kućanske efikasnosti, dok su istodobno branili egalitarističke vrijednosti i tekovine emancipacije, pisale su o kulturnim praksama amalgamiranja malograđanskih i socijalističkih navika, rituala i fetiša, a neke su i osviješteno kritizirale izdvajanje “autonomno ženskog” iz javnog prostora uspostavljanja ideološkog i političkog konsenzu-

sa.¹⁴ Stoga pojedine kritičarke smatraju da politička važnost ženskog pisma leži u artikulaciji “do tada nepostojećeg poimanja žene kao individue”, u proizvodnji “različitih ženskih subjektiviteta” (Crnković 1999, 240), u otkrivanju “kvaliteta njihove ženske samosvijesti” (Lukić 1996: 227) te da bi “i najmanja intruzija političkog diskursa [u roman] bila opterećena determinirajućim značenjima, prebacujući žarište djela s individualnih i privatnih aspekata na društvene i političke aspekte ženskih života” (Crnković 1999, 240).

Ista su ova diskurzivna načela u kontekstu devedesetih nailazila na razumljiv otpor promicatelja novog jednoglasja nacionalne homogenizacije, kao i nerazumijevanje kod intelektualaca kojima je ideal angažiranog pisanja bilo testimonijalno prikupljanje i objelodanjivanje sudbina ratnih stradalnika i prognanika. Autorice poput Drakulićeve i

Ugrešičeve suprotstavljale su se horizontu očekivanja zapadnih čitatelja vješto dekonstruirajući mit o “balkanskom sindromu” recipročne nesreće, o zatočenicima nedovršene povijesti i bespomoćnim žrtvama nasilja, ali i domaćim glasnogovornicima tuđe patnje i tuđe žrtve. Prosuđivanje ratnih strahota i sudbina prije svega iz vlastite pozicije, vlastite usmjerenosti na medijska posredovanja i osobne kontakte s prijateljima i zemljacima, kao i svijest o krhkosti izdvojenog, neutralnog očišta, bile su ključne moralne koordinate koje su književnicama pomogle prebroditi geografsko, kulturno i jezično izmještanje. One su ponovno potvrdile kako pravu sliku o sebi i svojoj okolini imamo tek kad se od nje odmaknemo, kad se oslobodimo rigidne neupitnosti vlastitog očišta, to jest kad se iznova izborimo za vlastito “stan-ovište”, pregledno mjesto (izvan kuće) koje nam bistri pogled i oštri um.¹⁵

14 Za I. Vrkljan i R. Iveković dom nije mjesto već ponajprije skup utjelovljenih praksi i dispozicija, skup prisila i performativnih obrazaca njihovog usvajanja, nasilna konstelacija asimetričnih odnosa koji obnavljaju rodne i dobne hijerarhije u zajednici i reproduciraju materijalne, društvene i imaginativne strukture susjedstva – kontaktna zona između svijeta privatnosti i svijeta javnosti. Dom je za njih neostvarena mogućnost uspostavljanja istinskih odnosa povjerenja i kvalitetnije međuljudske komunikacije. Doživljaj doma kao institucije koja “sputava mnoštvenost i kroti kompleksnost” u društvenom i seksualnom smislu, te trajno urezuje stigmom vlastitog imena prikazuje se i kao prvo iskustvo penetracije političkog u privatno: “Moje najveće političko iskustvo, dakle, bio je moj individualni generacijski otpor roditeljima, a to znači društvenim normama koje su oni za mene predstavljali, a taj je od samog početka bio nabijen i elementom ženskog opiranja muški uređenom društvu i državi” (Iveković 1988, 45).

15 Postmodernistički teoretičari smatraju da iskustvo kretanja, dodira s drugim i drukčijim tek u spoju s iskustvom marginaliziranosti osigurava kritičko očište iz kojeg se mogu dobro ocijeniti suvremeni sociokulturni procesi: “*Ethos* znači premjestiti se. *Ethos* i *topos* u beskrajnoj međugri prisiljavaju nas da se odmičemo od rigidnih pozicija i lokacija, od oblika prosuđivanja ovisnih o apstraktnoj identifikaciji s vrijednostima koje su uvijek već odlučene i odobrene” (Chambers 1994: 42).

Izoštravanje čula, otkrivanje detalja i bifokalna perspektiva recipročnog zapažanja prednosti i mana dvaju ili više, samo naizgled odvojenih i suprotstavljenih, svjetova uvučenih u isti iskustveni i senzorni okvir (pseudo)autobiografa zajednička je odlika vrlo raznorodnih žanrovskih i stilskih praksi ženske proze već osamdesetih. Sklonost autobiografskom registriranju doživljaja koje se kombinira s različitim diskursima, vremenskim orijentacijama i raspoloženjima, profilira se studijskim boravcima D. Ugrešić u Moskvi i SAD-u, odlaskom I. Vrkljan u Berlin, američkim stipendijama N. M. Blažević (1989) i Božice Jelušić (1988), višestrukim stvarnim i imaginarnim putovanjima R. Iveković, Karmen Bašić i Vesne Krmpotić Indijom. Razgranata ženska fiktionalna, esejiistička i putopisna literatura tog vremena bila je nadahnuta pozivom na bijeg od zapadnjačkog logocentrizma i falocentrizma u izvaneuropske i "autsajderske" prostore, kao i novim filozofskim izazovom – posebice predstavljenim knjigom *Tisuću ravni* G. Deleuzea i F. Guattarija koja je transpovijesni i transgeografski kapital kulture i etike nomadizma prepoznavala u pojedinim modalitetima suvremenog života. Gotovo programatski iskaz ovog novog ženskog senzibiliteta za iskustvo nomadizma, za ksenofiliju i osvajanje nepoznatog, nalazimo u knjizi *Sporost-oporost*:

Fernweh, naš narod ne izmisli tu dragocjenu riječ. *Fernweh* me je uvijek više vu-

klo negoli *Heimweh* kojeg jedva da sam ikad osjetila, kojeg ne pamtim. *Fernweh* je značilo i postati drugi, drukčiji, živjeti neki drugi od svojih mogućih života... (Iveković 1988: 67)

Ovaj je citat važan za razumijevanje kontinuiteta određenih tema i problemskih čvorišta unutar hrvatske ženske proze iz osamdesetih i devedesetih godina, kao i za uočavanje premještanja vrijednosnih akcenata pri valorizaciji iskustva neautentičnosti, nepripadanja, izmještenosti, izopćenosti, fleksibilnih identiteta nakon što se iskustvo putovanja i boravka u inozemstvu pretvaralo u iskustvo nasilja i prinudnog egzila. Naime, čini nam se da je žensko iskustvo ideološke i kulturalne izopćenosti te egzilantskog života devedesetih uvjetovalo specifičnu resemantizaciju pojmova *disident* i *apatrid* kao važnih identifikacijskih uporišta socijalističke disidentske proze u inozemnom kontekstu, to jest njezinih načina herojske maskuline proizvodnje "protu-državne" pobunjene individualnosti.¹⁶

Jasnim otkrivanjem žudnje za dalekim, novim i izazovnim prostorima dodira s drugim, koju je osamdesetih jasno obznanila R. Iveković kao antitezu kulturnim nišama dodijeljenim ženi u domaćoj tradiciji, počinje višestruka ženska subverzija koja će početkom ratnih devedesetih od strane glasnogovornika nacionalističke ideologije biti stigmatizirana kao "vještiji nauk". Eks-centrični ženski glas pobune protiv au-

188

¹⁶ Ove samosvojne ženske priče o gubljenju, stjecanju i izmicanju identiteta doista možemo čitati kao "manifeste individualiteta nasuprot opresivnom homogenizirajućem diskursu nacionalizma. Štoviše, čak i u drugim priložima, uglavnom sličicama iz njihove svakodnevice, čini se da su ove autorice zaokupljene pričama o identitetu" (Jansen 1998: 105).

toriteta vlasti i oportunitizma šutljive većine biva višestruko subverzivan za onu kulturnu sredinu koja iznova promiče privrženost domu, obitelji i naciji, cijeni spremnost na žrtvu, samoprijegor, izdržljivost, konzervativnost, religioznost. Jer ako žena za obrambenog rata i uspostavljanja nacionalnog suvereniteta ne samo prisilno, već i svojevolumno napušta dom – gasi imaginarno ognjište rodne i etničke solidarnosti – tada je sam smisao (moralno ispravne) borbe za “domovinsku stvar” doveden u pitanje. Onog trenutka kad žena cijenu vlastite slobode mišljenja i djelovanja nadredi cijeni slobode kao “općeg dobra”, kao nacionalnog simbola najveće vrijednosti, čitav se tradicionalni svjetonazor urušava. Upravo su zato one naracije unutar kojih egzil ne figurira samo kao usud već i poziv na iznalaženje novih (kozmopolitskih) temelja zajedništva i bliskosti, kao izazov intelektualnog i umjetničkog samopotvrđivanja, kao nova “duhovna domovina”, dvostruko snažnije potkopavale simboličko uporište propagandne domoljubne imaginacije.

Međutim, kod pojedinih se autorica dogodio i “retrogradni pomak” od doživljaja domovine i nacije kao arbitrarnih generatora atributa pripadnosti do ponovnog vjerovanja u nepromjenjive, kolektivnom sudbinom “istovirane” odrednice osobnog identiteta. Usporedit ćemo karakterističan odlomak iz prvog romana N. M. Blažević *Američka predigra* (1989) s onime iz njezinog ratnog romana *Ples na pepelu* (1994). U prvoj, pseudoautobiografskoj prozi napisala je:

Uvijek sam utvarala da u jednu torbu stane sva moja materijalna prošlost. Ostalo? Nisam imala dovoljno iskustava za vlastitu povijest značenja pojma domovi-

na. Počinje se jednostavno. Kupuje se hrana, predmeti koji nedostaju u kućanstvu, zatim knjige, pa kasete, pa nova odjeća, pa... Sve je to ponovljivo i trošivo na svakom mjestu na svijetu, ali neka mala promjena u mirisu i okusu upozorava na skrivenu misao: na usporedbu između ovog ovdje i onog tamo. Domovine. Na primjer, prvi dani. Nevino jedem salatu od kupusa i spontano mislim: naš kupus je slađi i tvrđi. Samo to. Ali moja tvrdnja ima u svojoj prirodnosti i zrnice primitivnosti. Ne mogu a da ne uspoređujem tako banalne stvari. Kvalitetu kupusa. Sada je misao na tvrd i sladak kupus moja prenesena domovina. Koliko na svijetu ima kultura kupusa? Svatko tvrdi da je njegov bolji. Zbog toga čitavim narodima lete glave. (1989: 14)

Povratak esencijalističkom razmišljanju o čovjekovoj determiniranosti podnebljem, poviješću i genima ide ruku pod ruku s nacionalističkim iscrtavanjem granica solidarnosti između različitih etničkih kao divergentnih moralnih zajednica koje ne dira tuđa bol i tuđa smrt. Pripovjedačica sada sposobnost ljudi najizranjivije pogođenih ratom da se identificiraju s domovinom, državom od koje očekuju da kompenzira njihove patnje i cijeni njihovu žrtvu, inkorporira u vlastiti doživljaj svijeta:

Ono što nas sada sve okružuje, naše je vlastito lice, umnoženo u milijune istih lica, otvrdlih od straha, bijesa, patnje i nemoći. (...) Na ovome mjestu, gdje se vlastito lice stapa sa zemljom kojom kro-

či, koja mu povijesno pripada i kojoj ono povijesno pripada, izniče država i ma kako odbojno i neprirodno bilo poistovjećivanje države s vlastitim licem, u ratu je svaki čovjek sinonim vlastite države čije granice omeđuju njegove vlastite kosti. Zato danas pogiba u Hrvatskoj tisuće ljudi, na svome vlastitom tlu, u svojoj vlastitoj državi, jer granice te države sada su ujedno i granice vlastitih kostiju. (1994: 12, istaknula R. J. K.)

S druge strane, recentne knjige D. Ugrešić (1996, 1998) nude neiscrpivo žarište ludičke destrukcije općih mjesta nacionalističke retorike koja postaju predmetom (ponekad subverzivnog, ponekad politički suspektnog) ali uvijek ironičnog diskursa. Jer za Ugrešićevu ironija, kako je to rekao B. Austin-Smith, doista zamjenjuje patriotizam i postaje “retorička neizbježnost doba, kritički dodatak bez kojeg nitko ne bi smio napustiti dom”. Tek u tekstovima Ugrešićeve i Drakulićeve, egzil se od migrantske potrage za sigurnom lukom pretvara u nezvjesno i odvažno intelektualno putovanje, od pisanja kao usputne registracije egzilantskog života do življenja radi pisanja.¹⁷ Jedina opasnost

okoštavanja i fetišizacije vlastite radikalno *off* i radikalno kulturno-kritične pozicije – koja se, prema diskutabilnom mišljenju V. Woolf može smjestiti samo “izvan društva”, izvan struktura moći – leži u melankoličnom okretanju prošlosti, prostorima djetinjstva i odrastanja koje se često nadaje putniku u strano i nesigurno, a koje se lako pretvara u nostalgичno estetiziranje onog neizbježnog ideološkog zaslona što zasjenjuje, umekšava, iskrivljuje doživljaj prošle stvarnosti, posebice u romanu *Muzej bezuvjetne predaje*. Etički i umjetnički sporna su i ona mjesta na kojima se emancipacija nomadskih ženskih identiteta s iskustvom “studijskog egzila” poistovjećuje s iskustvom onih ratnih stradalnika i izgnanika kojima je uskraćeno pravo i povlastica mobilnosti, mogućnost rada i socijalizacije, kao osnovnih preduvjeta fleksibilnog prilagođavanja novoj sredini.¹⁸

190

ZA KNJIŽEVNICU DOM JE SVUDA GDJE OBJAVLJUJE

Žena pisac je uvijek pomalo stranac u rodno markiranom svijetu svakodnevice koja je “svuda zamorna” i koja svojim monotonim radnjama, ritualima, interesima, “prevlašću vidljivog” i

17 “U egzilu ama baš nitko nije živio od književnosti (...) Nije slučajno da je već dobro poznata nagrada *Hrvatske revije* za najbolju knjigu godine više-manje redovito pripadala knjigama uspomena jer je to najzastupljenija i najuspjelija vrsta knjiga u egzilu. Ljudi su u emigraciji svašta pregrnuli preko glave i neki to zapisaše” (Grubišić 1990: 80).

18 Premda većina spomenutih autorica kritizira one koji si uzimaju pravo da govore u ime žrtve, one također nerijetko prisvajaju attribute generičkog *mi* milijunske postjugoslavenske izbjegličke populacije na onim mjestima gdje žele zapadnoj publici “slikovito” prikazati intenzitet bola i dubinu egzistencijalne tjeskobe bezdomnika ili tamo gdje žele prizvati iscjeljujući potencijal kolektivnoga sjećanja uz pomoć jednog imaginarnog “leksikona mitologije jugoslavenske svakodnevice”.

reifikacijom žudnje čini da se urbani život žene u bilo kojem dijelu razvijenog zapadnog svijeta sve manje razlikuje. Ili, riječima I. Vrkljan: "Ja ovdje živim dulje, strana sam u nestranom, nisam strana u stranom. Često vlada samo svakodnevnica, ona je svuda zamorna" (1988: 45). Da bi žena predano pisala, mora se oslobađati predrasuda okoline i modela rodnog kodiranja svakodnevice koji je fragmentiraju, discipliniraju, reificiraju, pa se putovanje i boravak u novoj sredini nameću kao radikalne promjene egzistencijalnog okvira koje potiču duhovni nemir, potrebu samospoznaje i samoidentifikacije, predradnji nužnih za spisateljski poziv. Već potvrđena književnica žudi za sredinom u kojoj može živjeti za pisanje i od pisanja, gdje izazovi vlastite radne sobe napokon pretežu nad teretom bračnih, majčinskih, profesionalnih i društvenih uloga.

Međutim, pisanje svjesno svojeg rodnog namjesništva zahtijeva stalno očučavanje osobnog ruko-pisa, udjela "vlastite ruke" u tekstu koji treba učiniti navlastitim i rodno prepoznatljivim – "*corps écrits*; upisivanje tijela u tekst, utiskivanje tkiva u jezik [...] Zato i mislim da se uvijek piše zajedno s nekim čak i kad se piše jednom rukom" (Iveković 1988: 142). Stoga književnica koja opravdava svoje pravo na pismo, na govor o vlastitom životu, neprestano vodi dijalog s figurama i idejama ženstva koje nude mediji sa svojim trivijalnim i melodramatičnim sižeima, svojom glađu za ispovijedanjem onog još neotkrivenog, zapretenog kulturnim tabuima, svojom virtualizacijom stvarnosti uz pomoć dokumentarističkog senzacionalizma.

Autorica koja osvješčuje svoju rodnu poziciju kroz ideju o većoj srođenosti že-

na sa svijetom efemernog, tjelesnog, iskustvenog, mora se suočiti s pretpostavkama svakog pisanja – distancijom, povlačenjem, samozaboravom, spremnošću da prihvati strasti i mnogobrojne izazove ovog poziva. Stoga je Vrkljanovoj zastrašni, ali i divljenja vrijedan uzor beskompromisnog ženskog demijurga do kraja predanog književnom pozivu – Marina Cvetajeva. Pa ako literarna glasnogovornica ženskog doživljaja egzila 70-ih i 80-ih godina iz perspektive intelektualke ne može jednoznačno "objasniti sudbinu koja nas je nagnala na put. Neka nesreća, neka nezaposlenost. Neki propao brak. Malo znatiželje. (...) I neznanje, neupućenost, laži i snovi" (Vrkljan 1988: 15), ona nedvosmisleno detektira razloge svojeg ostanka, svoje privrženosti novoj sredini unatoč ambivalentnim osjećajima nepripadanja "ni tu ni tamo", neposvajanja novog identiteta i daljnjoj mogućnosti kretanja po margini domovinskog i novog, prigrljenog društvenog krajolika:

Te knjige, koje sam ovdje našla, u jednoj bogatoj zemlji, bogatoj prijevodima. U kuhinji vlada hladno svjetlo, a ja putujem na tu drugu, napisanu zvijezdu. I mislim već dugo, ta nam putovanja ostaju. A ako to postoji, tad je nevažno ili manje važno, gdje se nalazimo. Da li se prolaznik na ulici smiješi ili ne. (1988, 46)

Ove iste razloge voljnog udomaćivanja i identificiranja sa sredinom "razvijenijih" kulturnih potreba i otvorenijih kulturalnih vidika ponovit će i D. Ugrešić, krajem devedesetih ustvrdivši da se osjeća kod kuće tamo gdje se objavljuju, reklamiraju i čitaju njezine knjige.

Kompleksnost situacije postmoderne pripovjedačice, mimikrijskog autobiografa, proizlazi iz činjenice da ona ne može biti naivni "putnik u nepoznato", u još neotkrivene predjele zemljopisnih i književnih pejzaža, jer je njezino opažanje svijeta uvjetovano već pročitanim i interpretiranim, kulturno konstruiranim predmnijevanjem. Za postmodernog kulturnog nomada koji putovanje razumijeva kao "ništa drugo no otpor nekog cilja", kao obranu od neke svrhe – "najprije su bile knjige", "putovi pomoću literature" (Vrkljan 1988: II, 20), biblioteke pročitanih priča, fikcija, svjedočenja i protusvjedočenja koja su usmjeravala njezina očekivanja.

Osvještavanje rodne problematike u pristupu svim sastavnicama književne komunikacije pomaže nam razumjeti u kojoj mjeri tenzija između memoarski intendiranog dokumentarističko-vjerodostojnog i, na drugoj strani, intimističkog (pseudo)autobiografskog zapisivanja oblikuje postmodernu žensku prozu u i o egzilu. I na koji način njezini "bastardni" izdanci na više ili manje uspješni, na više ili manje provokativni, način spajaju interes za političko (osnovni izvor svakog egzila) s dubinskim osobnim prikazom mijena ženskog identiteta u suvremenom europskom kontekstu novih polarizacija i subordinacija. Njezin je najveći umjetnički izazov i najveća opasnost iznevjeravanja umjetničkog upravo paradoksalni status autobiografskog subjekta koji život pojašnjava pisanjem, a pisanje projicira na život, pri čemu se opis procesa postajanja subjektom, postajanja-ženom i postojanja-bezdomnikom treba odvijati paralelno s emancipacijom od respektabilne književne (maskuline) tradicije srodnih

pokušaja. U slučaju ženske (pseudo)autobiografske proze – koja se otklanja od verističke politike "prepisivanja" života, ali i modernističke poetike – to znači književnopovijesno osvijestiti udio ženskih dionica i tradicija u vlastitom pisanju, ali i tragati za vlastitim književnim idiomom: "Putovati. Ići. Hodati. Razmicati misli. A književnost je i meni, kao tolikima, ostavila u nasljeđe pretežak zadatak: traženje sudbine kao mjesta, kao vremena. Je li to hodanje po već utisnutim tragovima, ili moj korak može utisnuti vlastite stope?" (Blažević 1989: 10).

"Neodisidentstvo" hrvatskih autorica najizrazitije je onda kad pripovjedni subjekt simulirane autobiografske proze nastoji "arbitrarno" iscrtati svoj osobni identitet izvan zemljopisnih, administrativnih, nacionalnih, vjerskih mapa i granica, kad se autorice poput D. Ugrešić i R. Iveković identificiraju još samo s Eskimima, Ciganima, ex-Jugoslavenima, osjećajući se sve više "homeless at home" (Jansen 1998).

Iako danas posjedujem hrvatsko državljanstvo, kada me netko pita tko sam, ponavljam riječi moje mame: *Sada više ne znam tko sam...* [...] Ponekad se prisjetim pa kažem: Ja sam post-Jugoslavenka, Ciganka [...] Primjećujem, naime, tvrdoglavo odbijanje da shvatim važnost nacionalna kolektiviteta, prepoznajem u sebi i neku vrstu tajne, trajne sućuti prema 'Ciganima' svake vrste. I sama sam bila *Ciganica-Bugarica*. (Ugrešić 1996: 17, 95, 197)

S obzirom da više namam imena ni identitet, možda bih još mogla biti samo Muslimanka. Ili *Sioux* ili Eskimka. Šetam

Parizom i doista me raduje da ne moram biti ništa od onog što se nudi, onog na što se sili. Mogu biti jednostavno šetač u ovom gostoljubivom, toplom gradu. *Apatrid*. (Iveković 1993: 10-11)

193 No, premda je egzilantski diskurs hrvatskih autorica iskaz iskustva “povlaštenih izbjeglica” – renomiranih književnica, filozofkinja, publicistkinja – riječ je i o povlaštenom egzilantskom glasu unutar respektabilne postjugoslavenske egzilantske književnosti, posebice bosanske. Spomenute promotrice subverzivnih priča o iskorjenjivanju, o krizi identiteta običnih ljudi, izbjeglica, ratnih žrtava, autorice manifestnih tekstova o odgovornoj ulozi intelektualca u obrani individualiteta od opresivnog homogenizirajućeg diskursa nacionalizma, svoju su kritičku distanciju i “mobilnu vizuru”, međutim, dugovale mogućnosti odlaska i mogućnosti povremenog vraćanja kući, temeljnoj mogućnosti izbora modaliteta i mjesta življenja te, naravno, mogućnosti književnog rada. Ako se složimo s riječima postkolonijalne teoretičarke Trinh Minh-ha da “književnica u egzilu pravi dom može pronaći samo u pisanju, a ne u kući”, onda su ove autorice bile doista bliže “kući bitka”, zadržavši najmoćnije sredstvo uspostavljanja kontinuiteta i daljnjeg osmišljavanja vlastite egzistencije. Ono što drugim egzilantima simbolizira svu gorčinu nemile sudbine, naime, odricanje ili borba za očuvanje materinskog jezika, za pisca je znak providnosti. Ili, kao što je rekao Brodski:

Za nekoga tko pripada našoj profesiji stanje koje zovemo egzilom je, prije svega, lingvistički događaj: pisac je izguran

iz, on ponovo osvaja materinji jezik. (...) Ono što je započelo kao privatna, intimna zgoda s jezikom u egzilu postaje sudbina. (1995: 32)

Narativni su prosedei i diskurzivne odlike ove “politike teksta” kako odgovor na rasap velikih zapadnocentričnih povijesnih priča na kraju drugoga milenija tako i odraz postmodernoga nepovjerenja u žanrove kao samorazumljive kategorije. Dok je prije svijest o fikcionalnosti i retoričkim konvencijama autobiografske gradnje jastva proizlazila iz prirodne upućenosti na prozu modernizma, sada autorice poput D. Ugrešić i D. Drndić pokazuju u kojoj mjeri načini i forme literarnog samopredstavljanja ovise o kulturološki kodiranom vokabularu medijskog posredovanja zbilje. Kako je do neposrednog doživljaja nemoguće doći jer je on uvijek već posredovan zajedničkim jezikom, predodžbama, medijima i tuđim tekstovima, rat i progonstvo nadaju se kao tekst čiju retoriku i simboliku treba iščitati iz raspoloživih kulturnih tragova i isječaka osobnih životnih priča. Dominantni je isповjedni modus hrvatskih autorica ishod potrage za iskaznim modalitetom nove feministički “korektne” povijesne svijesti o ženskoj marginaliziranosti, za dijaloškom tekstualnošću kojom bi bilo moguće afirmirati glasove i onih nasiljem, smrću ušutkanih žrtava, ali i nasljedovatelj prakse eksperimentiranja s višestrukom narativnom heteroglosijom ženskih životnih priča koju je započela I. Vrkljan i u kojoj “svaka priča, bilo o sebi ili o drugima, postaje poprištem dijaloga u kojem se subjekt konstituira kroz odjeke svojih i tuđih glasova u riječima, jezičnim strukturama i oblicima koje upotrebljava” (Velčić 1991: 41).

Na ovom mjestu nećemo se upuštati u problem uspjelih i manje uspjelih književnomjetničkih strategija elokventnog zastupanja (više nadglasanih nego bezglasnih) najtežih žrtava rata u bivšoj Jugoslaviji, ove izuzetno važne i osjetljive transdisciplinarne i transmedijalne problematike.¹⁹ Glasovi žrtava (s kojima se rado identificiraju i zločinci), njihovih poznanika, zagovornika i mentora, oblikuju ambivalentnu, višeglasnu i teško proničnu cjelinu o značenju pojedinih događaja o kojima ne postoji konsenzus niti među neposrednim akterima zbivanja.²⁰ Stoga je diskontinuirana, rastrzana, "nemušta" osobna priča "nepovlaštenog" prognanika samo fusnota viktimoškog, sudskog ili

historiografskog teksta, ona je, prema Ugrešićevoj, samo višestruka metafora za "književni i za ljudski poraz". Ona je postmoderna beletrizirani izdanak one prepoznatljive kunderijanske forme semantičkog posredovanja teško razumljivih kulturoloških i povijesnih sadržaja istočnoeuropskog iskustva zapadnoj publici. To je posredovanje pogotovo teško tamo gdje su gotovo u potpunosti uništeni materijalni tragovi i arhivska uporišta predratnog svakodnevnog života ljudi, a retoriku samopredstavljanja treba oljuštiti od mnogobrojnih slojeva ideologiziranih značenja i jugomitema. Na taj način krhko i nepostojano ljudsko sjećanje, to jest narativizacija ovog sjećanja (često svedena na obiteljski al-

19 Ženska književnost i dalje aktualizira sudbinu žena žrtava torture i seksualnog nasilja – najbolji primjer za to je posljednji roman S. Drakulić *Kao da me nema* – pridružujući se onim antropolozima i psihoterapeutima koji tvrde da je za ženu osjećaj simboličke i kulturalne dezorijentacije važniji od osjećaja deteritorijalizacije, da je proživljavanje moralne krize za nju bitnije od doživljaja iskorijenjenosti i povijesnoga diskontinuiteta, a gubitak psihičkoga oslonca i vjere u budućnost pogubniji od raspada tradicijskih uporišta individualnog i kolektivnog identiteta.

20 R. Iveković je odavno ukazala na pokroviteljsko-reprezentacijski odnos teorijskog, pravnog, profesionalnog diskursa naspram žrtava osuđenih na šutnju, neizrecivo trpljenje ili vrisak: "Vrisak žrtve, onoga čiji život nema smisla u teorijskom jeziku. Prizivanje onoga čiji jezik nema smisla u životu teoretičara. [...] Ali istina žrtve i izvršitelja nije ista, nije svodiva, ni njihovo vrijeme nije isto. Istina žrtve i njeno vrijeme nemaju smisla, ne znače ništa u vremenu, svijetu, jeziku, u istini izvršitelja smrtne kazne. Tako patnja žrtve ostaje bez riječi, neiskazana, ili kazana tek opisno (i nerazumljivo) sa stanovišta gospodara. Žrtava uvijek ima dovoljno i one su redovno bez jezika" (1988, 134-5). Usporedi paradoksalni obrat ove feministički legitimne argumentacije kod D. Ugrešić koja se osvrće na kulturne specifičnosti otpora žrtve *domaćem* intelektualističkom posvajanju viktimoškog identiteta i diskursa: "Našeg intelektualca pritom ne trebaju ni krvnik ni žrtva. Žrtva će radije za desetak maraka kupiti kazetu i zajedno se sa svojim omiljenim folk pjevačem isplakati zbog 'nesretne sudbine' nego saslušati intelektualčeva razglabanja o tome zašto je žrtva [...] Čini se da je u tom strašnom klinču između krvnika i žrtve naš intelektualac suvišan" (1996: 190).

bum), postaje jedini pristup prošlosti. Osobne i tuđe biografske crtice (Vrkljan 1988, 1994; Ugrešić 1998), izvadak iz etnografskog intervjua, ispovijesti žrtava silovanja i vojnika (Drakulić 1996: 147–153; Drakulić 1999), citirana pisma i ulomci ženskih dnevnika (Drndić 1998), novinski komentari i tekstovi reklama (Ugrešić 1996; Drndić 1997) čine osnovnu narativnu potku gradnje ženske “fenomenologije egzila” kao dvostruke (teritorijalne i povijesne) izmještenosti iz patetične nacionalne priče o herojskom otporu i nenaplativoj žrtvi. Ta prozna revalorizacija ušutkane ženske povijesti – koja zahtijeva rekonstrukciju teksta jednog života i konteksta jednog vremena jer vrijeme nesreće “teče unatrag i pokapa sve pod sobom” (Vrkljan 1994: 63) rušeći orijentire zajedničkog koordinatnog sustava pamćenja – nadilazi postmodernu poetiku.²¹ Afirmacija iskustva radikalno *drugog* nije samo diskurzivno zahtjevan, već i društveno odgovoran projekt. Recentni zapadni diskurs veličanja poliglotske, rodne i intelektualne transgresije zadanih disciplinarnih, žanrovskih i spoznajnih granica u hrvatskim je autoricama pronašao ravnopravne sugovornice i oštroumne oponentkinje koje su “strah od balkanizacije” prikazale kao tipično europsku praksu proizvodnje povlaštenih i nepovlaštenih tipova drugosti. A upravo zbog njezinih političkih i ekonomskih parametara, spoznajni i kulturalni probitak “nomadskoga identiteta” kao figuracije postmoderne subjektivnosti ne može biti podjednako raspodijeljen unutar disperzirane zajednice postjugoslavenskih egzilanata tako različitih sudbina i perspektiva.

195

Ovaj je tekst proširena i dopunjena verzija članka *Ža književnicu je pisanje dom: o suvremenoj hrvatskoj ženskoj književnosti u i o egzilu* objavljenog u sarajevskom časopisu *Novi izraz*, ljeta 2000, 8: 3–20.

LITERATURA

- Biga, Vesna (1999): *Autobusni ljudi*. Zagreb: Durieux.
Blažević, Neda Miranda (1989): *Američka predigra*. Zagreb: GZH.
Blažević, Neda Miranda (1994): *Ples na pepelu*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
Braidotti, Rosi (1994): *Nomadic Subjects*. New York: Columbia Univ. Press.
Brešić, Vinko (1996): *Hrvatski putopisi*. Zagreb: Naklada Divič.

21 Kako je, prema riječima I. Banca, “povijest Balkana povijest migracija ne samo ljudi, već i zemalja”, svejugoslavenska kulturna pozadina paritetne ravnopravnosti i koegzistencije – koju Ugrešićeva neprestance omjerava o aktualne procese europskih integracija – pretvara se u mitsko mjesto kako utopije tako i distopije. A nostalgiju za zavičajem sve više zamjenjuje nostalgija za – izgubljenim ili još neustupstavljenim – europskim kozmopolitizmom.

- Brešić, Vinko (1997): *Autobiografije hrvatskih pisaca*. Zagreb: AGM.
- Brodsky, Joseph (1995): *On Grief and Reason*. London: Penguin Books.
- Chambers, Ian (1994): *Migrancy, Culture, Identity*. London – New York: Routledge.
- Chester, Pamela i Sibelan Forrester, ur. (1996): "Introduction". U: *Engendering Slavic Literature*. Bloomington: Indiana University Press, VII-XVII.
- Crnković, Gordana P. (1999): "Women Writers in Croatian and Serbian Literatures". U: Sabrina P. Ramet, ur., *Gender Politics in the Western Balkans*. Pennsylvania: The Pennsylvania State Univ. Press, 221-241.
- Cvetnić, Ratko (1997): *Kratki izlet, zapisi iz Domovinskog rata*. Zagreb: Ceres.
- Čale Feldman, Lada (1996): "Postoji li suvremeno hrvatsko dramsko žensko pismo?". *Republika*, 3/4: 29-40.
- Čale Feldman, Lada (1999): "Dunja Detoni Dujmić, lijepa i ljepša književnost". *Treća* 2, 150-152.
- Deleuze, Gilles (1997): "Literature and Life". *Critical Inquiry* 23, 225-230.
- Derrida, Jacques (1988): "Zakon žanra", *Rival* br. 3-4, str. 132-144.
- Drakulić, Slavenka (1997): *Kako smo preživjeli*. Split: Feral Tribune.
- Drakulić, Slavenka (1999): *Kao da me nema*. Split: Feral Tribune.
- Drndić, Daša (1997): *Marija Czestochowska još uvijek roni suze: ili Umiranje u Torontu*. Rijeka: Adamić.
- Drndić, Daša (1998): *Canzone di Guerra*. Zagreb: Meandar.
- Drndić, Daša (2000): *Totenwände, zidovi smrti*. Zagreb: Meandar.
- Duda, Dean (1998): *Priča i putovanje*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Grubišić, Vinko (1990): *Hrvatska književnost u egzilu*. München-Barcelona: Knjižnica Hrvatske Revije.
- Irigaray, Luce (1999): *Ja, ti, mi: za kulturu razlike*, prevele B. Brlečić i J. Večerina. Zagreb: Ženska infoteka.
- Iveković, Rada (1988): *Sporost-oporost*. Zagreb: GZH.
- Iveković, Rada (1993): *Jugoslavischer Salat*. Graz-Wien: Droschl.
- Jambrešić Kirin, Renata (1999): "Women's Narratives Challenging Feminist Critique and Gendered Ethnography in Croatia". *Estudos de Literatura Oral*, 5, 73-98.
- Jansen, Stef (1998): "Homeless at Home: Narrations of Post-Yugoslav Identities". U: N. Rapport i A. Dawson, ur., *Migrants of Identity, Perceptions of Home in a World of Movement*, 85-109.
- Jelušić, Božica (1988): *Okrhak kontinenta*. Zagreb: Globus.
- Kašić, Biljana (1998): "Javni identiteti: nelagode oko konstitucije subjekta". *Treća, časopis Centra za ženske studije* 1: 13-19.
- Kukuljica, Antonija (2000): *Ključ od mesa*. Vukovar: Gradska knjižnica.

- Lukić, Jasmina (1996): "Women-Centered Narratives in Contemporary Serbian and Croatian Literatures". U: Chester, P. i S. Forrester, ur., *Engendering Slavic Literature*. Bloomington: Indiana University Press, 223-243.
- Mandić, Igor (1998): *Književno (st)ratništvo: kritika hrvatske tekstualnosti 1991-96/97*. Zagreb: NZMH.
- Mitchell, Juliet (1998): "Ženstvenost, pripovijedanje i psihoanaliza". U: Z. Kramarić, ur., *Književnost, povijest, politika*. Osijek: "Svjetla grada", 252-257.
- Novikova, Irina (1998): "Žena i rat/rod i žanr/autobiografija i istorija u Dalekoj tušnjoj Elene Rževske". *Ženske studije* 10, 156-174.
- Papić, Žarana; Lydia Sklevicky, ur. (1983): *Antropologija žene*. Beograd: Prosveta.
- Papić, Žarana (1999): "Women in Serbia: Post-Communism, War, and Nationalist Mutations". U: Sabrina P. Ramet, ur., *Gender Politics in the Western Balkans*, 153-169.
- Rogić, Ivan (1997): "Predgovor: sjećanje na činjenice". U: Vlado Šakić, *Načelo Vukovar*. Zagreb: Otvoreno sveučilište, 1-4.
- Simić, Andrei (1999): "Machismo and Cryptomatriarchy: Power, Affect, and Authority in the Traditional Yugoslav Family". U: S. P. Ramet, ur., *Gender Politics in the Western Balkans*, 11-29.
- Skopljanac Brunner, Nena, et. al., ur. (2000): *Media and War*. Zagreb: Centre for transition and civil society research; Belgrade: Agency Argument.
- Sloterdijk, Peter (1992 [1983]): *Kritika ciničkoga uma*. Zagreb: Globus.
- Ugrešić, Dubravka (1993): *Američki fikcionar*. Zagreb: Durieux.
- Ugrešić, Dubravka (1996): *Kultura laži: antipolitički eseji*. Zagreb: Arkzin.
- Ugrešić, Dubravka (1998): *The Museum of Unconditional Surrender*, London: Phoenix House.
- Velčić, Mirna (1991): *Otisak priče*. Zagreb: "August Cesarec".
- Vrkljan, Irena (1987): *O biografiji: Svila, škare; Marina*. Zagreb: GZH.
- Vrkljan, Irena (1988): *Berlinski rukopis*. Zagreb: GZH.
- Vrkljan, Irena (1991): *Dora, ove jeseni*. Zagreb: GZH.
- Vrkljan, Irena (1994): *Pred crvenim zidom*. Zagreb: Durieux.
- Zlatar, Andrea (1998): *Autobiografija u Hrvatskoj*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Županov, Josip (1995): "Mass Media and Collective Violence". *Politička misao*, 32/5: 187-196.